कोविद-काव्यकथा

नारदमर्षिः 'इयं पार्वती हरस्य अर्धाङ्गिनी भविष्यति' इति उक्तवान् ।
बृहस्पतिः देवाचार्यः ब्रह्मदेवं 'अहङ्कारि तारकः लोकान् पीडयति' इति अवदत् ।
ईश्वरः (हरः) पार्वतीं उक्तवान् - 'अनन्यभाजं पतिम् आप्नुहि' इति आशीर्वादं कृतवान् ।

परमेश्वरः पार्वतीं अवदत् - " रत्नं कमपि न अन्विष्यति । किन्तु जनाः रत्नम् अन्विष्यन्ति " इति
पार्वती ब्रह्मचारिणम् अवदत् - सः हरः श्मशाने विद्यमानः अपि त्रिलोकनाथः ।
पार्वती अग्निं उद्दिश्य - " त्वं सर्वभक्षकः भव ! पवित्रम् अपवित्रं सर्वं भक्षय । कुष्ठरोगेण पीडितः भव ।सर्वदा धूमावृतः भव " इति अशपत् ।

इन्द्रः शिवं प्रार्थितवान् - " तारकवधार्थं साहाय्यार्थं कुमारं प्रेषयतु " इति ।
ईश्वरः कुमारम् आदिष्टवान् - " इन्द्रादीनां साहाय्यार्थं गच्छतु " इति ।

सुर्वणहंसः नलं अवदत् - " यदि त्वं मां त्यजसि तर्हि भवता प्रार्थितम् उपकारम् अहं करिष्यामि " इति ।
नलः हंसं उक्तवान् - " हंसश्रेष्ठ ! दमयन्ती माम् एव यथा परिणयेत् तथा करोतु " इति ।

इन्द्रः नारदं पृष्टवान् - सम्प्रति (now a days) राजानः अत्र न आगच्छन्ति । इदानीं नलशासनकालः ।
नलः एतत् अङ्गीकृत्य मायाशरीरेण दमयन्तीसमीपं गतवान् ।
दूती भैमीम् -साक्षात् विष्णुः तव देवरः भविष्यति । विष्णोः पत्नी तव याता भविष्यति ।
दमयन्ती नलं उद्दिश्य - तव शरीरम् अस्ति । अतः त्वं मन्मथः न
दमयन्ती नलं उक्तवती - " दिक्पालकाः मानवानाम् अस्माकं पूजाम् अर्हन्ति । ते पूज्याः ! ते न वरणीयाः " इति ।

महाविष्णुः वैकुण्ठे सरस्वतीम् आहूय उक्तवान् - "त्वं भूलोकं गच्छ"
देवानाम् आशिषा सरस्वत्याः क्लिष्टकरं वर्णनमपि दमयन्त्या ज्ञातम् ।

चार्वाकः देवेन्द्रं उक्तवान् - अहं पराधीनः, परसैन्ये स्थितः । परानुग्रहाय इत्थम् उक्तम् " इति ।
कलिः - "नलमहाराजं राज्यात् भ्रष्टं करोमि । भैमीवियोगं च तस्य साधयामि " इति प्रतिज्ञाम् अकरोत् ।

कुमारसम्भवम्

Book -1

कुमारसम्भवमहाकाव्यं कालिदासेन विरचितम् ।

अस्मिन् महाकाव्ये शिवपारत्योः विवाहः, कुमारजननम्, तारकासुरस्य वधः - एते विषयाः उपवर्णिताः ।

हिमालयः पर्वतानाम् राजा । सः उत्तरभागे भूम्याः मानदन्डः इव शोभते ।

मेनादेवी धर्मपत्नी, मैनाकः पुत्र, पार्वती पुत्री ।

सप्तमहर्षिः पूजार्थं पद्मानि सरोवरतः नयन्ति ।

नारदमर्षिः 'इयं पार्वती हरस्य अर्धाङ्गिनी भविष्यति' इति उक्तवान् ।

बृहस्पतिः देवाचार्यः ब्रह्मदेवं 'अहङ्कारि तारकः लोकान् पीडयति' इति अवदत् ।

ब्रह्मदेवः - "अहमेव पूर्वं वरं दत्वा तारकासुरम् अनुगृहीतवान्" इति ब्रुहस्पतिं च देवान् च उक्तवान्

Book 2

मन्मथः - पत्नी रतिः

इन्द्रः मन्मथं अवदत् - 'लोककल्याणार्थं हरस्य पार्वत्याः च विवाहः कर्तव्यः अस्ति।

हरः तपसि निमग्नः। तस्य मनः आकर्षणीयम् । इदं कार्यं त्वया कर्तव्यम् ।

ईश्वरः (हरः) पार्वतीं उक्तवान् - 'अनन्यभाजं पतिम् आप्नुहि' इति आशीर्वादं कृतवान् ।

सर्वे देवाः हरं पार्थितवन्तः - 'प्रभो ! क्रोधं संहर ! संहर ! इति

रतिः वसन्तं उद्दिश्य ' " वसन्त ! मन्मथं विना कथम् अहं जीवामि ? चितां सिद्धां कुरु । अहं देहत्यागं करिष्यामि" इति उक्तवती ।

Book 3

तपश्शक्त्या ईश्वरः आराधनीयः इति पार्वती सङ्कल्पितवती ।

माता मेनादेवी पार्वतीं उक्तवती - " बाले ! कठोरं तपश्चरणं क्व ? तव इदं कोमलं शरीरं क्व ? तपः कर्तुं बहु दुष्करम् ।

मास्तु प्रयत्नः" इति

पार्वती राजकुलोचितानि भूषणानि परित्यज्य वल्कमं धृतवती ।

पार्वती ग्रीष्म काले पञ्चानाम् अग्नीनां मध्ये तपः कृतवती ।

पर्णानाम् आहारम् अपि परित्यक्तवती । अतः एव तस्याः 'अपर्णा' इति नाम प्रसिद्धम् ।

परमेश्वरः पार्वतीं अवदत् - " रत्नं कमपि न अन्विष्यति । किन्तु जनाः रत्नम् अन्विष्यन्ति " इति

पार्वत्याः सखी ब्रह्मचारिणम् उक्तवती - " परमेश्वरं प्राप्तुम् एव इदं तपः " इति ।

पार्वती ब्रह्मचारिणम् अवदत् - " भो ! त्वं हरस्य स्वरूपं यथार्थतया न जानासि ।

सः हरः श्मशाने विद्यमानः अपि त्रिलोकनाथः ।

सः एव मम प्रियः । एतस्मिन् विषये त्वया सह अधिकं वक्तुं न इच्छामि ।

अन्यत्र गच्छामि । महापुरुषाणां निन्दा न श्रोतव्या " इति ।

शिवः पार्वतीं उक्तवान् - " हे पार्वति ! तव तपसा अहं क्रीतः । तव दासः अस्मि " इति ।

Book 4

शिवाय पार्वतीं याचितुं हिमवतः समीपं सप्तर्षयः गताः ।

विवाहानन्तरं वधूवरौ पितामहं ब्रह्माणं नमस्कृतवन्तौ ।

देवानां सन्देशं शिवाय अग्निः नीतवान् ।

पार्वती अग्निं उद्दिश्य - " त्वं सर्वभक्षकः भव ! पवित्रम् अपवित्रं सर्वं भक्षय । कुष्ठरोगेण पीडितः भव ।

सर्वदा धूमावृतः भव " इति अशपत् ।

अग्निः हरतेजः (२-१) गङ्गायां प्रक्षिप्तवान् ।

गङ्गा तत् तेजः शरवणे निक्षिप्तवती ।

Book 5

गङ्गा कुमारस्य पालनं कृतवती ।

शूरः तिजस्वी आयुधधारिणः कुमारः शिवस्य पार्श्वे स्थितः ।

इन्द्रः शिवं प्रार्थितवान् - " तारकवधार्थं साहाय्यार्थं कुमारं प्रेषयतु " इति ।

ईश्वरः कुमारम् आदिष्टवान् - " इन्द्रादीनां साहाय्यार्थं गच्छतु " इति ।

युद्धे कुमारः सेनापतिः अभवत् ।

युद्धे शूरः कुमारः तारकासुरं मारितवान् ।

नैषधीयचरितम्

Book 6

महाकाव्यानि

कालिदासः - रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्,
भारविः - किरातार्जुनीयम्
माघः - शिशुपालवधम्
श्रीहर्षः - नैषधीयचरितम्

संस्कृतसाहित्ये पञ्च माहाकाव्यानि - रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, शिशुपालवधम्, किरातार्जुनीयम्, नैषधीयचरितम्
महाकविः श्रीहर्षः लिखितवान् - नलस्य कथा
२२ सर्गाः
निषधदेश नाम राज्यम्
विरसेनः नाम नृपः → पुत्रः नलः
गुणवान्, रूपवान्, शूरः, विद्यावान्,
समीपे एव विदर्भः नाम राज्यम्,
भीमः नाम राजा --> दमयन्ती सुता (पुत्री)
रूपवती
ब्राह्मणाः भीमराजम् उक्तवन्तः - " राजन् ! निषधदेशाधिपः नलः एव दमन्त्याः अनुरूपः वरः " इति ।
नलः सरोवरे स्वरूपं ह्रस्वं कृत्वा काष्ठमूर्तिः इव स्थितवान् ।
सुर्वणहंसः नलं अवदत् - " यदि त्वं मां त्यजसि तर्हि भवता प्रार्थितम् उपकारम् अहं करिष्यामि " इति ।
नलः हंसं उक्तवान् - " हंसश्रेष्ठ ! दमयन्ती माम् एव यथा परिणयेत् तथा करोतु " इति ।
हंसः नलदमन्त्योः विवाहकार्यसाधनाय विदर्भदेशं प्रति प्रस्थितवान् ।

Book -7

विदर्भदेशस्य राजाधानी कुण्डिनपुरम्
हंसेन दमयन्तीं उक्तम् - " अहं सामान्यः हंसः न । मां बन्धुं सः नलः एकः एव समर्थः ।
नलः विद्यावान्, रूपवान्, गुणवान् च " इति ।
हंसेन दमयन्तीं उक्तम् - " नलः अपि भवतीम् इच्छति " इति ।
दमयन्ती विरहपीडितेन शरीरेण कृशा जाता ।
भीमराजस्य वैद्यः अमात्यः च राजानम् उक्तवन्तौ - ' राजन् ! तव पुत्र्याः विवाहमहोत्सवं स्वयंवरपद्धत्या निर्वर्तय " इति ।
नारदः दमयन्तीस्वयंवरवार्तां श्रुत्वा अमरावतीं गतवान् ।
इन्द्रः नारदं पृष्टवान् - " नारदमर्हषे ! आत्मीयानां सहवासेन आनन्दः भवति ।
पुण्यवन्तः नृपाः पूर्वं स्वर्गम् आगच्छन्ति स्म, गच्छन्ति स्म च ।
सम्प्रति (now a days) राजानः अत्र न आगच्छन्ति । इदानीं नलशासनकालः ।
किमर्थं राज्ञां गमनागमनं नास्ति ? " इति ।
नारदः इन्द्रं उक्तम् - "महेन्द्र ! यागशतेन इन्द्रपदवी लभ्यते किल ? राजानः पूर्वं यागान् अनुष्ठाय लब्धपुण्याः इह आगच्छन्ति स्म ।
इदानीं भूमौ भीमराजस्य पुत्री दमयन्ती अनुपमा सुन्दरी अस्ति ।
सर्वे राजानः तस्यां साभिलाषाः स्वर्गं न आयान्ति " इति ।

इन्द्रः नलं पार्थितवान् - " महाराज ! भवान् अस्माकं दूतकार्यं करोतु । दमयन्तीम् अस्माकम् इच्छां निवेदयतु " इति ।
नलः एतत् अङ्गीकृत्य मायाशरीरेण दमयन्तीसमीपं गतवान् ।

Book – 8

भैमी - भीमस्य पुत्री - दमयन्ती
दमयन्त्याः समीपं इन्द्रः दुतीं प्रेषितवान् । वरूणः अग्निः यमः - इमे दिक्पालाः अपि दूतीः प्रेषितवन्तः ।

दूती भैमीम् - दूती भैमीसमीपे (दमयन्तीसमीपे) इन्द्रं प्रशंसति स्म - " इन्द्रः भवत्या वरणीयः " इति कथयति स्म
यदि त्वं इन्द्रस्य पत्नी भविष्यति तर्हि सर्वे देवाः त्वां नमस्करिष्यन्ति ।

इन्द्रः तव पतिः भविष्यति ।
साक्षात् विष्णुः तव देवरः भविष्यति । विष्णोः पत्नी तव याता भविष्यति ।
अतः इन्द्रस्य पाणिं गृहाण " इति वदति स्म सा ।

दमयन्ती दूतीं उक्तवती - " पूर्वम् एव मम पतिः नलः एव इति निश्चितं मया ।
सः निश्चयः नैव व्यत्यस्तः भविष्यति " इति ।

ततः नलः निजरूपेण दमयन्त्याः पुरतः प्रकटीबभूव ।

दमयन्ती नलं उद्दिश्य - " भोः पुरुषश्रेष्ठ ! मम पुण्येन तव सन्दर्शनं जातम् । भवान् कः ?
कथं वा अन्तःपुरं प्रविष्टः ?
तव शरीरम् अस्ति । अतः त्वं मन्मथः न । मन्मथस्य तु शरीरं नास्ति ।
त्वम् अश्विनीकुमारः अपि न । यतो हि अश्विनीकुमारौ सदा द्वौ एव भवतः ।
अतः विशेषकुतूहलेन पृच्छामि भावान् कः ? " इति पृष्टवती ।

नलः दमयन्तीं निवेदयति - " कल्याणि ! बाल्यात् प्रभृति तव निर्मालान् गुणान् श्रुत्वा इन्द्रादयः चत्वारः अपि त्वयि अनुरक्ताः ।
ते सर्वे त्वाम् एव ध्यायन्तः सन्ति ।
श्वः तव स्वयंवरः भविष्यति इति ज्ञात्वा ते चत्वारः अपि स्वयंवरार्थं प्रस्थिताः ।
एतं विषयं निरूपयितुं ते माम् अग्रे प्रेषितवन्तः । अहं तेषां दूतः ।
त्वं दिक्पालकेषु एकं वृणीष्व । मम दौत्यं सफलं कुरु " इति ।

दमयन्ती नलं उक्तवती - " भोः ! किम् इदम् ? भवतः कुलं, नाम च मया पृष्टम् । भवान् अन्यत् एव उक्तवान् ।
भवतः वंशः कः ? तद्विषये विवरणं ज्ञातम् उत्सहे " इति अवोचत् ।

नलः दमयन्तीं वदति - " यदा प्रत्यक्षम् एव आवां स्वः, तदा नामकथनस्य किं प्रयोजनम् ?
वंशकथनस्य वा किं प्रयोजनम् ?
यदि अवश्यं कुलं मया वक्तव्यं तर्हि शृणोतु - अहं चन्द्रवंशस्य एकः बालकः" इति ।

दमयन्ती नलं उक्तवती - " दिक्पालकाः मानवानाम् अस्माकं पूजाम् अर्हन्ति ।
ते पूज्याः ! ते न वरणीयाः " इति ।

दमयन्ती नलं प्रार्थयति - " महानुभाव ! भवान् एव दिक्पालकान् प्रार्थयतु । नलः एव मम पतिः भवतु, नान्यः " इति ।

नलः दमयन्तीं - " दिक्पालाः एव वरणीयाः" इति पुनः उक्तवान् ।

तदा बहु दुःखिता दमयन्ती रुदितवती ।

नलः आत्मानं परिचायितवान् ।

दमयन्ती नलं - " त्वम् एव शरणम् " इति पुनः पार्थितवती ।
दिक्पालैः सह स्वयंवरार्थं भवान् आगच्छतु " इति स्वाभिप्रायं नेवेदितवती ।

Book -9

महाविष्णुः वैकुण्ठे सरस्वतीम् आहूय उक्तवान् - "त्वं भूलोकं गच्छ, तत्र दमयन्त्याः स्वयंवरः भविष्यति ।
तत्र राज्ञां गोत्रप्रवक्त्री भूत्वा कार्यं कुरु" इति ।

दमयन्ती नलानुरक्ता इति ज्ञात्वा महेन्द्रादयः दिक्पालाः नलवेषम् एव धृतवन्तः आसन् ।

सरस्वती दमयन्तीं उद्दिश्य - " अपेक्षितं वरं वृणीष्व " इति अवोचत् ।

दमयन्ती देवान् पार्थयामास - " हे देवाः ! मम मनः नलमहाराजे एव लग्नम् । अतः तमेव वरयितुम् इच्छामि । एतेषु
कः वा नलमहाराजः इति ज्ञातुं मां यूयम् अनुगृह्णीत " इति ।

देवानाम् आशिषा सरस्वत्याः क्लिष्टकरं वर्णनमपि दमयन्त्या ज्ञातम् ।

दमयन्ती नलमहाराजं वृतवती इति अन्ये राजानः क्रुद्धाः अभवन् ।

ततः सरस्वती स्वीयरूपं धृतवती ।

सरस्वती नलमहाराजाय चिन्तामणिमन्त्रं प्रदत्तवती ।

Book -10

देवानां स्वर्गप्रयाणसमये मार्गे कलिपुरुषः मिलितः ।

तस्य सैन्यसमूहे चार्वाकः, बौद्धः, द्वापरः, अन्ये च आसन् ।

चार्वाकः देवेन्द्रं उक्तवान् - अहं पराधीनः, परसैन्ये स्थितः । परानुग्रहाय इत्थम् उक्तम् " इति ।

दिक्पालाः कलिम् उक्तवान् - " भोः ! कलिपुरुष ! तव प्रयाणं व्यर्थम् । भैमीस्वयंवरः अवसितः ।
दमयन्ती नलमहाराजं वरयामस " इति ।

कलिः - "नलमहाराजं राज्यात् भ्रष्टं करोमि । भैमीवियोगं च तस्य साधयामि " इति प्रतिज्ञाम् अकरोत् ।

निषधदेशे सर्वत्र धर्मप्रभावः आसीत् । अतः कलिः तत्र निस्तेजस्कः अभवत् ।
नलः देवताराधनं, विद्वत्सम्माननं, प्रजारञ्जनम् इत्यादीनि राजोचितानि कार्याणि निर्वर्तयति स्म ।